

Zárójelentés

az OTKA K 72105 számú,

„Magyarországi gyűjteményekben őrzött kódexek és kódextöredékek feltárása és publikálása
(egyházi gyűjtemények, OSZK)”
című kutatási programjának eredményeiről

A középkori magyarországi írásbeliség és könyvkultúra jobb megismerése az elsődleges célja a hazai könyvtárakban őrzött kódexek és kódextöredékek kutatásának. A magyar vonatkozású anyag azonban csak a rendelkezésre álló források rendszeres feldolgozása során kerülhet felszínre. Egyházi könyvtáraink nem rendelkeznek tudományos igényű katalógusokkal, ez is a kódexek rendszeres feltárását sürgeti. A jelen kutatási program öt különböző forrásterületre irányult, eredményei, amelyek 22 már megjelent és 9 a közeljövőben megjelenő katalógusban, kritikai kiadásban és tanulmányban férhetők hozzá, kis mértékben eltérnek a tervezettől.

Eltérések a pályázattól:

A vezető kutató a pályázati ciklus egy évvel való meghosszabbítását kérvényezte, amire megkapta az engedélyt. Az indok az volt, hogy a támogatás összegét technikai okok miatt nem tudta a kívánt ütemben felhasználni. A pályázatból véletlenül kimaradt Lauf Judit neve a kutatóké közül, aki a töredékkutatásban nemcsak nagy tapasztalatokkal rendelkezik, hanem különösen hatékony is, ő a pályázati ciklus elején engedélyt kapott a részvételre. Befektetett eszközként egy klimatizáló készülék beszerzése helyett – ugyancsak engedéllyel – egy vízjelleolvasó készülék vásárlására került sor, amely a kódexek feldolgozásánál nélkülözhetetlen, és az országban elérhetetlen volt. A pályázatban több adatbázis terve szerepelt, amelyek pontos szakmai kidolgozása megtörtént, és egy informatikus már javában dolgozott rajtuk, amikor az OSZK – főigazgató váltást követően – teljesen új alapokra kívánta helyezni az informatikai rendszerét. A kódexek esetében az eredetnél jobb megoldás született hosszú távú garanciával: 2012-ben a vezető kutató kezdeményezésére megállapodás jött létre az Osztrák Akadémia „manuscripta.at” középkori kézirat-adatbázisának kiterjesztéséről a magyarországi anyagra is *Mittelalterliche Handschriften in mitteleuropäischen Bibliotheken und Sammlungen* néven, s már folyamatban van a jelen programban szereplő kódexek adatainak bevitele. Az OSZK kódextöredékeinek adatbázisa csak az OSZK új rendszerében valósulhat meg, ez azonban még nem véglegesült.

A kódextöredék-kutatás eredményei

A kódextöredék kutatás két irányban folyt: az OSZK töredékanyagának (500 töredék) digitalizálása és katalogizálása volt az egyik cél, a másik a jelentősebb töredék-csoportok tanulmányokban történő feldolgozása. A digitalizálás 70 %-ban készen van (1200 kép: a gyakran több leveles töredékek mindkét oldala és a makulatúra anyag). A munkát végző kiváló munkatárs elment a könyvtárból, de megegyezés történt, hogy a Kézirattár saját hatáskörében befejezi a digitalizálást. Amint az adatbázis technikailag szabad utat kap az OSZK-ban, bevitelre kerülnek és hozzáférhetővé válnak a digitális képek és a kódextöredékek tudományos leírásai, amelyek a pályázat keretében elkészültek.

Lauf Judit két, nemzetközi érdeklődésre számot tartó töredékcsoportot dolgozott fel önálló tanulmányokban. Ezek a töredékek a *Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae*-sorozat ötödik kötetében kaptak helyet (Bp. 2006), amely a soproni gyűjtemények anyagát tartalmazza.

Egy terjedelmes misszálétöredék-sorozat segítségével rekonstruálhatóvá vált a passauai rítusnak egy olyan önálló bécsi változata, amely eddig a kutatók előtt ismeretlen volt. Ebben a bécsi változatban különböző mértékben a magyar szentek tisztelete is helyet kapott. Ez a változat sajátosan tükrözte a peremvidék kulturális igényeit, a szomszédos területek lakosságának szorosan egybefonódó vallásos életét.

A kötet három bencés antifonáletöredék-sorozatáról sikerült megállapítani, hogy nagy valószínűséggel a bécsi Schottenstiftből kerültek a soproni könyvkötő műhelybe. A feltárt összefüggések jelentős adalékokkal járulnak hozzá a melki bencés rendi reform kezdeti időszakának jobb megismeréséhez, és feltételezhetővé teszik a Schottenstiftben egy szkriptórium működését a 15. század első felében.

A töredékkutatás a nyelvemlékekkel kapcsolatban is hozott új eredményeket. Kodikológiai elemzés alapján sikerült bebizonyítani, hogy Ujfalusi Judit klarissza nővér 1712-ben megjelent művéhez, a *Makula nélkül való tükörhöz* felhasználta azt a 15. századi magyar nyelvű kódexet, amelynek ma csak két töredéke ismert, a *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék*. Ujfalusi Judit műve a fennmaradt töredékeknél jóval hosszabb szöveget őrzött meg az egykori kódexből.

2. A kódexekre vonatkozó új eredmények

a. Az esztergomi egyházi gyűjteményekben őrzött kéziratok katalógizálása

Az esztergomi egyházi gyűjtemények 60 kódexet leíró tudományos katalógusa elkészült és nagyon sok új eredményt hozott. Több korábban ismeretlen vagy lappangó kódex is felszínre bukkant, számtalan kódex datálásának, lokalizálásának és további sorsának kérdése tisztázódott. A feldolgozás során néhány jelentős külföldi kódex máris felkeltette a külföldi szakemberek figyelmét. A katalógus magyarul is és németül is 2014-ben jelenik meg, német fordítása most készül.

b. Kódexek utóéletével kapcsolatos új kutatási eredmények

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár két legdíszesebb liturgikus kódexe a *Bakócz-*, illetve az *Ulászló-graduale*. Körmeny Kinga publikációiban a kódexek egészének vizsgálati eredményeit, a liturgiátörténeti adatokat, a lehetséges tulajdonosokra, használókra utaló bejegyzéseket, a kötésvizsgálat eredményeit, és a könyvtártörténeti adatokat szembesítette az eddigi, elsősorban művészet-, és zenetörténeti szakirodalom ellentmondó megállapításaival. A *Bakócz-graduale* befejezetlenül, még a budai miniátorműhelyből került Bakócz halála (1521) után családi örökségként Erdődi Simon zágrábi püspökhöz, nem az ő számára készítette Bakócz. A következő zágrábi püspök, Oláh Miklós innen vitte magával, amikor 1553-ban esztergomi érsek lett. Az *Ulászló-gradualé*nak nem Ulászló cseh-magyar király volt a tulajdonosa, hanem a budai várkapolna számára az olomouci egyházmegye rítusa alapján állították össze 16. század első évtizedében. A bejegyzések alapján az esztergomi székesegyházi használatot csak a 16. század második felétől tudjuk igazolni.

c. Egy nyelvemlék kódex új forrásai és digitális kiadása

Az MTA Könyvtára Kézirattárában (K 45) őrzött *Érsekújvári Kódexet* Sövényházi Márta domonkos apáca vezetésével másolták a Nyulak szigeti domonkos kolostorban 1529 és 1531 között. A majdnem 600 oldal terjedelmű kézirat a török fenyegetés nyomása alatt készült, egy könyvtárnyi rendszeresen használt olvasni valót gyűjtöttek össze a könnyen szállítható kötetben. A kódex hasonmását és betűhív átiratát az MTA Nyelvtudományi Intézete, az MTA Könyvtára Kézirattára és a Tinta Kiadó adta ki Haader Lea gondozásában, a Bevezetést

Madas Edit és Haader Lea írta. A bevezetés számos új forrásazonosítást tartalmaz, és sok új eredményt a kódex összeállításával, díszítésével, sorsával kapcsolatban. A forráskutatás és a kódex digitális másolatának elkészítése a kiadás CD mellékleteként OTKA-támogatással történt.

3. Az Országos Széchényi Könyvtár illuminált kódexeivel kapcsolatos eredmények

Az OSZK díszített kódexeinek katalogizálását Boreczky Anna művészettörténész végzi. A pályázatban csupán egy repertórium elkészítése volt tervebe véve, közben azonban kiderült, hogy mód van egy részletes katalógus elkészítésére, mivel az OTKA-támogatás befejeztével a könyvtár teljes munkaidőben tovább foglalkoztatja a művészettörténész munkatársat, aki közben PhD fokozatot is szerzett. A jelen ciklusban 100 kötet leírása készült el. Az egyes tételek regisztrálják az adott kötet fizikai jellemzőit (méret, alapanyag, kötés, terjedelem) és a kötetben található, esetenként igen sokféle díszítőelemet, valamint lehetőség szerint meghatározzák a kötet – illetőleg a benne található díszítések – keletkezési helyét, idejét és bemutatják a kötet további sorsát is. A munka során két kézirat érdemesnek bizonyult a fentieken túlmutató, alaposabb tanulmányozásra is.

Az egyikről (Cod. Lat. 4) kiderült, hogy egy késő antik kalandregény, a *Historia Apollonii regis Tyri* legkorábbi fennmaradt illusztrált példánya: 1000 körül egy német bencés kolostorban, Werden an der Ruhr-ban készült. A műről a kézirat hasonmásával kiegészített tanulmánykötet jelent meg: Boreczky Anna, Németh András (eds.): *Apollonius pictus. An Illustrated Late Antique Romance around 1000*. Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül. Budapest 2011.

A másik kézirat (Cod. Lat. 78) azon kevés teljes Biblia közé tartozik, amelyek középkori magyarországi használata biztosra vehető: 1400 körül Ganoys Vencel pozsonyi örkanonok hagyta a pozsonyi káptalanra. A kötet díszítésének behatóbb vizsgálata során kiderült, hogy a kézirat minden valószínűség szerint abban a rangos műhelyben készült, amelyik a 14. század első harmadában az Avignonban székelő XXII. János pápa számára állított elő kódexeket. Ezekről az eredményekről két tanulmány számol be.

4. A pálos rendtörténeti kutatások új eredményei

Sarbak Gábornak a pálos rend múltjára irányuló kutatásai két irányban haladtak: egyrészt folytatta a rendi források kiadását, másrészt konferencia-előadásokban és tanulmányokban dolgozta fel a rendi irodalmat.

Gyöngyösi Gergely a 16. század első harmadának volt meghatározó alakja, római perjelsége után Budaszentlőrincen, a rend főkolostorában általános perjelnek választották. A rendi vezetés felelősséggel vállalt feladatát irodalmi tevékenységével is segítette. A Rómában, a 16. század tízes éveinek végén kiadott *Epitoma* és *Directorium* című írásaiban a vezetők és a rendi élet feladatait taglalja. E két munka az OTKA-támogatás segítségével online kritikai kiadásban hozzáférhetővé vált. A rendtörténeti összehasonlító kutatásokon túlmenően a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* már e kiadás alapján dolgozza fel a pálos eredetű, szerzetesei szaknyelv szóanyagát.

A latin nyelvű pálos irodalom kutatása során újabb adatok kerültek elő, amelyek segítségével Gyöngyösi Gergely biográfiája egyértelművé vált. Gyöngyösi halála idejének (1531) tisztázásával a szakirodalomban eddig tévesen neki tulajdonított művek szerzőségét is pontosítani lehetett. Gregorius Coelius Pannonius irodalmi és rendi vezetői teljesítményét egyértelműen el lehetett különíteni Gyöngyösiétől. Sarbak Gábornak 2010-ben Drezdában, az összehasonlító rendtörténeti kutatások központjában (FOVOG) tartott előadásában ezeket az eredményeket a német kutatókkal is megosztotta, akik ugyancsak örömmel nyugtázták.

A szövegkiadások alapján megállapítható, hogy a 16. századi pálos rend szerzetesi irodalma a kor színvonalán állt, a Gyöngyösi Gergely által Rómában 1520-ban kiadott és saját magyarázataival ellátott rendi alkotmány (konstitúciók) a többi nagy szerzetesrend (domonkosok, ágostonos remeték) irodalmi termésével egyenértékű volt. Az OTKA-támogatás keretében folyt a konstitúciók kritikai kiadásának előkészítése is, mely egy újabb, több szempontból kiaknázható forrást bocsát a jövőben a magyar és a nemzetközi kutatók rendelkezésére. A Hadnagy Bálint nevéhez köthető pálos levelezőkönyv (*Formularium*) kritikai kiadása már a tördelésnél tart.

5. Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae

Holl Béla (1922–1997) irodalomtörténész mintegy húsz éven keresztül dolgozott a középkori magyarországi himnuszköltészet kritikai kiadásán, a munka 1997-ben bekövetkezett halálával megszakadt. A *Hymnarium medii aevi Hungariae* ekkor nem volt olyan állapotban, hogy másvalaki befejezhette volna. Holl Béla kimerítő forrásgyűjtése alapján azonban egy rendkívül fontos segédlet, a magyarországi gyakorlatban előforduló valamennyi verses liturgikus szöveg ábécébe rendezett incipit-mutatója (a forráshelyek pontos megjelölésével) befejezhető és közzétehető volt. Az adatok gondos ellenőrzésének és kiegészítésének

munkáját a középkori kéziratok és nyomtatott források alapján Körmeny Kinga végezte el OTKA-támogatással, amely egyúttal a kötet megjelentetését is lehetővé tette.

A támogatási idő alatt megjelent vagy közlésre elfogadott művek

Boreczky Anna–Németh András: Apollonius és Berwelpus: egy későantik regény az Ottókorban (Az OSzK Cod. Lat. 4-es töredéke). = Nemerkenyi Előd (szerk.) *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Budapest 2009, 25-49. (ugyanaz megjelent In: Boka László, Sirató Ildikó (szerk.): *Érték és Értelmezés. Bibliotheca scientiae et Artis I.*, Budapest 2010, 215-240.

Boreczky Anna: *Magyar királyok elfeledett képmás-sorozata a Thuróczy-krónika egy XV. századi kézirat példányában*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, XIV-XV (2011), 373-392.

Boreczky Anna: *A pozsonyi káptalan Ganoys Venceltől való középkori Bibliájának története (OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 78)*. = Boka László – Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szöveg – Emlék – Kép. Bibliotheca scientiae et Artis II.*, Budapest 2011, 47-61.

Boreczky Anna: *Egy avignoni kézirat a középkori Magyarországon, avagy a Ganoys Biblia vándorlásai*. *Ars Hungarica* 42 (2013)/2. Megjelenés alatt - a folyóirat online hozzáférhető.

Lauf Judit: Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján. *Magyar Könyvszemle*, (125) 2009, 273-304.
http://epa.oszk.hu/00000/00021/00383/MKszle_2009_3_01.htm

Lauf Judit: Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg. *Codices manuscripti*, 2010, Heft 73/74, 15-30.

URI: <http://real.mtak.hu/id/eprint/3911>

Lauf Judit: Egy középkori nyelvemlék, a Piry hártya kódexe ismeretlen szövegének felbukkanása a kegyességi irodalomban = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25-28.*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012, 377-384.
<http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/filologia/filologia.pdf>

Lauf Judit: Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör. *Magyar Könyvszemle*, 128 (2012), 234–255. A folyóirat online hozzáférhető.

Lauf Judit – Kovács Eszter: Maďarské rukopisy a české tlače ako čítanie Judit Ujfalusi, *Studia Bibliographica Posoniensia*, red. Miriam Poriezová, Bratislava, Univerzitná knižnica, 2012, 97–112. Az évkönyv online hozzáférhető.

Lauf Judit: A Sopronban őrzött liturgikus kódextörések és a Schottenstift, *Ars Hungarica* 42 (2013). Megjelenés alatt - a folyóirat online hozzáférhető.

Körmeny Kinga: A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessora. *Magyar Könyvszemle* 125 (2009) 212-220.
http://epa.oszk.hu/00000/00021/00382/MKszle_2009_2_kozlomenyek2.htm

Holl Béla: *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque.*
 Recensuit/Sajtó alá rendezte Körmeny Kinga. Einleitung Körmeny Kinga, Madas Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2012. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia 1.) 288 p.
 URI: <http://real.mtak.hu/id/eprint/3900>

Körmeny Kinga: Ulászló-graduale. Kérdések és lehetséges válaszok. *Ars Hungarica* 42 (2013). Megjelenés alatt - a folyóirat online hozzáférhető.

Madas Edit: Sursum sonet laudis melos. Egy középkori magyarországi szekvencia külföldi előzményei, liturgikus és liturgián kívüli használata. = Békés Enikő, Tegye Imre (szerk.) *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Klasszika-Filológia Tanszéke, 2012. pp. 147-153.
 URI <http://real.mtak.hu/id/eprint/3912>

Érsekújvári Kódex 1529–1531, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, valamint digitalizált változata CD mellékletként, kiad. Haader Lea, bev. Madas Edit, Haader Lea, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, MTA Könyvtára, Tinta, 2012 (Régi Magyar Kódexek, 32).

Madas Edit: Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban. (Hugo a Sancto Caro sermója az Érsekújvári Kódexben) = Imre Mihály, Fazakas Gergely (szerk.) *A kora újkori kegyességi műfajok rendszere és elmélete*. Tudományos konferencia, Debrecen, 2013. (Megjelenés alatt.)

Madas Edit: „Kintornáljatok bölcsen”. Zsoltározás a liturgikus gyakorlatban, zsoltárok a közösségi és magánajátosságban = Gábor Csilla (szerk.) *Lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban*, Kolozsvár 2013. (Megjelenés alatt, a 2011. évi kolozsvári Hungarológiai Kongresszus előadásai)

Madas Edit: A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében. *Ars Hungarica* 42 (2013) Megjelenés alatt – a folyóirat online hozzáférhető.

Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely OSPPE: Epitoma és Directorium (latinul, magyarul és németül) pp. 1-209.
http://www.fragmenta.oszk.hu/docs/gyongyosi_epit_dir_lhg.pdf
 URI: <http://real.mtak.hu/id/eprint/3899>

Sarbak Gábor: Szerzetes és főpap: Széchényi Pál érsek és rendje. = Kristóf Lilla Alida, Tóth

- Vilmos (szerk.) Széchényi Pál érsek emlékezete. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2012. pp. 34-39.
- Sarbak Gábor, Berzeviczy Klára, Jónásik László, Lőkös Péter (szerk.). Vizkelety András: Ad fontes. Válogatott tanulmányok. Ausgewählte Schriften: Ünnepi kötet Vizkelety András 80. születésnapjára. Festgabe für András Vizkelety zum 80. Geburtstag Budapest: Szent István Társulat, 2011. 445 p.
- Sarbak Gábor: A pálosok és a könyv. = Boka László, P. Vásárhelyi Judit (szerk.) Szöveg, emlék, kép Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae, Gondolat Kiadó, 2011. pp. 105-116. (Bibliotheca Scientiae et Artis; 2.)
- Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely, 1472-1531: Correctio correctionis. = Csörsz Rumen István Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára Budapest: 2010. pp. 115-122.
- Sarbak Gábor: (szerk.) Der Paulinerorden : Geschichte - Geist - Kultur Konferencia helye, ideje: Piliscsaba; Budapest, Magyarország, 2006.10.16-2006.10.18. Budapest: Szent István Társulat, 2010. 526 p. (Művelődéstörténeti Műhely, Tagungen zur Ordensgeschichte) 4,2.
- Sarbak Gábor: Remeték a Jakab-hegyen. Megjegyzések a pálos rend pécsi kezdeteihez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 21: pp. 131-138. (2009)
- Sarbak Gábor: Könyvkultúra. =: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József (szerk.) A középkor évszázadai (1009-1543) Pécs: Fény Kft, 2009. pp. 573-585. (A Pécsi Egyházmegye története; 1.)
- Sarbak Gábor: Die Anfänge des Paulinerordens und die Entwicklung der Ordensgesetzgebung. = Elmar L Kuhn, Mirosław Legawiec, Gábor Sarbak, Janusz Zbudniewek (szerk.) A Pálos Rend az Egyház és a nemzetek szolgálatában: Der Paulinerorden im Dienst der Kirche und vieler Nationen, Paulini w służbie Kosciola i wielu Narodów Warszawa: Wydawnictwo OO. Paulinów, 2009. pp. 15-28. (Studia Claromontana; 27.)
- Elmar L. Kuhn, Mirosław Legawiec, Gábor Sarbak, Janusz Zbudniewek (szerk.) A Pálos Rend az Egyház és a nemzetek szolgálatában: Der Paulinerorden im Dienst der Kirche und vieler Nationen, Paulini w służbie Kosciola i wielu Narodów Warszawa: Wydawnictwo OO. Paulinow, 2009. 710 + 29 színes t. p. (Studia Claromontana; 27.)
- Sarbak Gábor: Die Konstitutionen des Paulinerordens im Wandel der Jahrhunderte = A 2012. májusában, a *Kirche als Kulturträger* című konferencián elhangzott előadás 2013-ban jelenik meg a 'www.zeitenblicke.de' című online folyóirat honlapján.
- Beatrix Romhányi, Gábor Sarbak (hg. von): Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite. Textedition des Pauliner-Formelbuches aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der UB Budapest). Budapest, 2013. (Megjelenés alatt.)